

címen előadást tart. Az előadás azonban nem valósult meg. Ugyancsak a Délmagyarország közli április 9-én: „az egyetemi húsvéti szünet miatt az ünnepek utánra halasztották”. „Utóbb – írja Péter László – viszont már ismeretlen ok miatt végleg kimaradt az előadássorozat programjából.” Én magam, sem az előadás tervére, sem az elmaradás okára nem tudok magyarázatot adni.

Különben is messze túlléptem írásommal azt a tervemet, hogy Lengyel András értékes cikkéhez, a közvetlen hozzá kapcsolódó kiegészítéseket tegyem meg.

TOLNAI GÁBOR

FLÓRA, JÓZSEF ATTILA ÉS ILLYÉS GYULA KÖZÖTT¹

Ha nem leszel most azé, ki szeret
Majd leszel akkor másé.

József Attila

Illyés Gyula özvegyének könyve József Attilával való kapcsolatáról egyike a legérdekesebb és legtanulságosabb dokumentumoknak, amelyeket Vágó Márta, Németh Andor és Ignó Pál emlékezéseinek kívül József Attiláról írtak.² A könyv különleges érdekessége már az első lapoknál leköti az embert, amikor Flóra azzal indokolja írását, hogy a rágalmak ellen akar védekezni, amelyek körülötte és főleg Illyés Gyula körül keringtek, akit névtelen levelekben Attila gyilkosának neveztek. Hogyan juthatott eszébe bárkinek Illyést Attila haláláért felelősségre vonni? Mert kettejük nagy szerelmét – Attila halála után – ő vette feleségül. Mert Attila, mint a könyvből kiderül, féltékeny volt rá? Mégha a félté-

¹ Az „Irodalomtörténet”-nek és a párizsi „Irodalmi Újság”-nak egyidejű közlésre.

² Illyés Gyuláné: *József Attila utolsó napjairól*. Bp. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1987.

kenységnek volt is alapja, hiszen Flóra többször utal rá, hogy Illyést már Attilával való találkozása előtt ismerte és már akkor megfordult a fejében, hogy a „nagyon rokonszenves férfiúhoz” szívesen ment volna feleségül, dehát „nős volt”, így Flóra morális világnézete alapján eleve „reménytelen ügyként” elvetette a gondolatot. De még ha feltételeznők is, hogy – mivel Attila betegsége idején is néha találkoztak – Illyés, ha csak plátóilag is, „elszerette” Attilától Flórát, azzal vádolni Illyést igazán nem lehet. Attiláról is tudjuk, hogy egyszer elszerette egy barátjának nőjét és ezért sem a pórul járt férfi, és senki más sem vádolta őt. Minden esetre figyelemre méltó, hogy Flórába a kor két legnagyobb, egymással rivalizáló költője szeretett bele csaknem egy időben. Ez csak Flóra vonzóerejét bizonyítja, de vádolni érte senkit nem lehet, Illyést annál kevésbé, mert most Flórától megtudjuk, hogy Attilát nagyobb költőnek tartotta mint saját magát és nagy-lelkűen hajlandónak mutatkozott szerelme megvalósításáról is lemondani, vagy azt legalábbis fölfüggeszteni, belátva hogy a nagybeteg Attilának Flórára nagyobb szüksége van, mint öneki, bár ő is nemegyszer panaszkodott depresszióra.

Illyés Gyula nem szorult Flóra védelmére, jól tudta ő védeni saját magát. A könyv igazi érdekessége, hogy Flóra Attilával való kapcsolatának elbeszélését elejétől végig valamiféle büntudat, ártatlanságot bizonyítani-akarás hatja át, csak ép a *bűnt* nem találja az ember.

Nézzük a tényeket, ahogy Flóra leírja. 1937. február 20-án ismerkedett meg Attilával, akiről nagyon szép portrét fest, akinek a verseit rajongással hallgatta – hiszen valóban elbűvölően mondotta el őket, mint aki egy gondolatot, egy emléket mesél el bizalmasan. Alig telik el két nap és Attila közli vele, hogy szerelmes belé és ez a szerelem máris azokra a versekre ihlette, amelyek a Szép Szó márciusi számában, tehát megírásuk után alig egy héttel, meg is jelentek: a „Rejtelmek”, „Már két milliárd”, „Buzgóság”, „Megméressél”, amelyek a magyar szerelmi líra legszebb darabjai közé tartoznak és amelyekben Flóra név szerint is megjelent.

Már nem képzelt ház üres telken,
Csinosodik, épül a lelkem,
Mivel az árnyakkal beteltem,
A nők között Flórára letem.

Hogy villámszerelemről volt szó, amely Attila egész lényét izgalommal, boldogsággal, reménységgel töltötte el, azt ezek a versek – mert hiszen ő mindig csak az igazat írta – nyilvánvalóvá teszik, bár ugyanabban a számban jelent meg a *Nem emel föl* című, hihetetlenül szomorú, árvaságára panaszkodó költemény is, amelyet talán a Flóra versek előtt írt, bár az sem lehetetlen, hogy Flóra miatt, akiben talán rögtön megérezte, hogy ha rokonszenvez is vele, hozzá hasonló, rajongó szerelmet, coup de foudre-t, nem érez iránta.

Intsd meg mind, akiket szeretek
Hogy legyenek jobb szívvel hozzám.

Flóra becsületesen megírja, hogy örült a verseknek, de józan úrilány lévén, mosolygott is kicsit rajtuk „a komolyságuk miatt, ahogyan József Attila azokat elmondta”. Neki az költészet volt, ami Attilának „viharszerű érzés”. Mint később Attila megvallotta neki, csak azért nem kérte meg rögtön a kezét, mert nem akarta, hogy bolondnak vegye. Ami Flórát illeti, ha hízelgett is neki a költő szerelme, hiszen, mint írja, már kislány korában is arról álmodozott, ha egyszer majd férjhez megy, a férje valamilyen feltaláló vagy művész lesz, Attila iránti érzelmét inkább rokonszenvnek minősíti – rokonszenvnek, amibe nyilván sajnálat is keveredett. A könyvének Guyau-tól vett mottójában is ez áll: „Cet être souffre, donc je l'aime.” Szerette, mert szenvedett, mert megindította az „anya utáni sóvárgása”. Viszont meg is ijedt a költő türelmetlenségétől, bár szívesen volt társaságában. „Talán már akkor – talán ha nem tudatosan is, felmerülhetett bennem, hátha segíthetek rajta.”

Ámde Attilának akin már egy évvel azelőtt megmutatkoztak a neurózis (szkizofrénia) tünetei és pszichoanalizáltatta magát (nem rég heverte ki Gyömrői Editben való csalódását),

nem rokonszenvre, nem sajnálatra, hanem szerelmének viszonzására volt szüksége. Szerelmes vágyat pedig csupán rokonszenvből nem lehet előállítani. „Nem volt meg még bennem a kellő érzés” – írja Flóra. Ki hányhatja szemére? Hiszen lassacskán mégis engedett Attila ostromának. „Lassankint fejlődött ki, hogy – áldozattal bár – de hozzáköt-hetném az életemet.” De kölcsönösségről, viszonzásról nincs szó aziránt, aki a *Hexamétereket* írta:

Látod mennyire félve-ócsudva
Szeretlek Flóra! . . .
Szól neved örökös árja,
Törekény bájú verőfény
És beleborzongok látván,
Hogy nélküled éltem.

Amikor Flóra észreveszi, hogy Attila a viszonzásról tényként állítja versében: „Flóra szeret” – írja, kérdő tekintetet vet rá, aztán, látván Attila elszomorodását, megnyugtatta, hogy „nem akar máshoz férjhez menni”. (S megjegyzi, hogy néhány hónappal azelőtt találkozott a „nagyon rokonszenves férfivel”.) Szeret Attila társaságában lenni, beszélgetni vele, de „sürgetésére mégsem mertem igent mondani”, tartózkodó maradt, mert ilyen volt a természete s nyilván más, ki nem mondott okból is.

Rövid ismeretségük legszebb óráit április 16-án, egy péntek délután töltötték, a Várban sétálva. „Megindított, hogy milyen sugárzással, rajongással árasztja magából a boldogságot. Ezen a tavaszi estén futott rajtam át először a sejtelem, hogy talán mégis ő lehetne az, akivel összetartozunk. Ha ez így folytatódik, másképpen fordulhatott volna mindkettőnk élete.” Már elfelejtette volna, hogy néhány héttel azelőtt egy „egzaltáltan viselkedő, zokogó férfival volt dolga”? Aligha, mert a sürgetésnek még mindig nem enged. A Duna-parton járnak, Attila „derűsen boldogan”, ő meg „rossz előérzettel, szorongással”. Hogy is mondhatna nemet annak, aki annyiszor ismétli, hogy nélküle „összetörne az élete”. Máskor

meg fenyegeti is: ha másba szeretne, megölné azt, őt is. Attila hangulata változékony, mint az áprilisi idő. A házasság reménye készletti állást kereső *curriculum vitae*jának megírására. De a szorongás témája mindig visszatér és Flóra bizonytalan.

S akkor Flóra megbetegszik. Ha csak az ijesztő tünetekről beszélne, gyorsuló szívdobogásról, elakadó lélekzetről, riasztó felébredésekről, fuldoklásról – ha nem írná meg, hogy az orvosi vizsgálat április 30-án súlyos szívizom gyulladást állapított meg rajta, akkor a vulgáris pszichoanalízishez folyamodva valószínűnek tünnék, hogy a választani nem-tudástól, attól a félelemtől betegett meg, hogy már-már egy olyan férfihoz köti életét, akihez vonzódik, de akibe nem szerelmes, és aki beteg. A szívizom gyulladás, amiért is végül a Rókusba viszik, ahol még hozzá tüdőgyulladást és mellhártyagyulladást állapítanak meg, alátámaszthatná a „*Flucht in die Krankheit*” freudi feltevését, mivel a betegség közvetlen eredménye az volt, hogy „megakasztotta József Attilával egyre szorosabbá fűződő kapcsolatunkat”. Mert hiszen ilyen állapotban, amikor ő maga is a súlyos betegség után hosszú lábadozásra szorul, hogy is vállalhatná az ápoló erős lelkű feleség szerepét egy ember mellett, akit „nyugodttá, munkabíróvá, boldoggá kellene tenni”? Attila meg-meglátogatta, sürgette gyógyulását, mintha tőle függne, virágot vitt neki. Ebből az időből származnak Attilának a Szép Szó július – augusztusi számában közölt csodaszép versei:

Megalkotom szerelmemet
Égitesten a lábam,
Elindulok az Istenek
Ellen – a szívem nem remeg,
Könnyű, fehér ruhában

vagy

Úgy kellesz nekem Flóra, mint falun
Villany, fény, kőház, iskolák, kutak;
Mint gyermekeknek játék, oltalom,
Munkásoknak emberi öntudat.

vagy

Ne méricskél, ne latold magad,
 Ölj öledbe, ha kellek,
 Vagy felkél és falhoz veti a harag,
 Mint részeg a poharat,
 E szesztelen szerelmet.

és a már a véget, az öngyilkosságot előre sejtő ének, amelyben arról is szó van, hogy „elmúlik szívem szerelme”. Marad a rossz előérzet, a kozmikus fájdalom. Akkortájt látogatja meg Flórát Illyés Gyula és bár „egyikük sem adta semmi jelét rokonszenvének” (ami meglepő egy beteglátogatásnál, ha a rokonszenvet a szó szoros értelmében vesszük), Illyés felajánlja segítségét, mit tehet érte, miben segíthet? S beszélgetés közben Illyés elmondja, hogy olvasta Attila versét: „Flóra szeret . . .” „Hallgattam, ő tapintatosan tovább nem kérdezett.” De hát ez a hallgatás mi más volt mint felelet?

Flóra július elején Mátraházára megy üdülni, onnét ír Attilának, kérdezi, az utóbbi időben hány verset írt? Attila válaszában csak panasz van. Furcsa mód megint csak Illyésről esik szó, akiről Flóra – nyilván példaképpen – azt mondja neki, hogy bizony Illyés négy évig udvarolt első feleségének, türelmes volt, mire Attila megjegyzi, hogy ebben valami csalás lehetett, mert ő nem tudná bírni oly sokáig. Attila tele van kételyekkel: Flóra a „külső akadályokkal” magyarázza halogatását: beteg, pénztelen, az ő jövője is bizonytalan, 38 előtt nem is számíthat gyógypedagógiai állásra. S erre Attila: „Azokból, amit mondott, bizony azt is vehetem, hogy szeret is, meg nem is.” De azért megint sürgeti: „Tessék azt mondani: igen, igen vagy nem, nem.”

Közben meg a versek egyre gyönyörűbbek, szívhez szólóbbak, az egész természetet tanúskodni hívják, a szellőt, a vizet, a két milliárd embert, s megírja megrendítő szerelmi zsoltárát:

Ő a mezőn a harmatosság
 Kétes létben a bizonyosság
 Lábai kigyóim tapossák
 Gondjaim mosolyai mossák.

De ha egyik versében a nyájas csillagok nevetnek rá, s a teli hold, a másikkban sírva nézi „majd, ha boldogan sétálsz azzal, aki méltóbb lesz tehozzád”.

Flóra panaszodik, hogy Attila folyvást ígéri neki, meglátogatja s mégse jön. Június 22-én visszamegy Pestre s tíz napon át úgyszólván minden nap találkozik Attilával. A Rózsadombon sétálnak, a hűségről és a hűtlenségről vitatkoznak, meglehetősen prózaisággal s Flóra meglepetés-szerűen megvallja, hogy hirtelen tud fellobbani és hogy időben „milyen többfelé lobogó tud lenni benne az érdeklődés”. Attila meg a barátaira panaszodik, mindazokra akik segítettek, pl. Hatvany Bertalanra, aki őt is, meg a Szép Szót is eltartotta – de talán bárra, nőkre többet adott ki mint a költőre? Flóra is azt kérdi, miért nem tudtak jobban segíteni rajta? Miért nem adták neki a Baumgarten-díjat, miért nem fizették jobban a csodálatos verseit, miért volt élete olyan boldogtalan? Ezt kérdezi a pszichológus, aki pedig tudhatta, hogy Attila akkor, éppen akkor, azért volt elsősorban boldogtalan, mert nem kapta meg a várva várt, a végleges, a boldogító ígent Flórától. Azt írja Flóra, hogy azokban a napokban „legalábbis velem szemben egészségesen viselkedett”, de a vers azt írja „Tudod hogy nincs bocsánat... Megcsaltak úgy szerettek...”

Flórának leverő vizsgálati eredményei miatt Tihanyba kell mennie, ott folytatni üdülését, Attila majd utána megy, keres egy szobát a közelben s „lesz alkalmunk megbeszélni, rendezni közös életünket”.

Flóra július 4-én utazik el. Két nap múlva Attila felkereste kezelő orvosát, Bak Róbertet, igen feldúlt állapotban, gyászszalaggal a karján, Flóra leveleit számolgatva: hármat. Másnap barátjai Benedek professzorhoz kísérték, aki azt ajánlotta Hatvany Bertalannak, hogy a Szieszta szanatóriumban helyezze el, ahol majd intenzív kezelésnek vetik alá. Első levelét onnan július 20-áról keltezte: Már teljesen egészségesnek érezte magát, jövő héten Tihanyba megy. Valójában, állapota rosszabbodik és július 31-iki levelében egy Illyés verset idéz:

Betellik majd az álom,
Talppal, mint nyers parázson,
Futsz által a világon,
Szoknyád mint forgószél hajt.

Vajon nem Flórának íródott-e ez a vers, a talán leg-Attilásabb Illyés versei között, kérdi Attila, gyanakodóan. A gyógyulás várat magára. „Szeretnék rendes és egészséges ember lenni és nemcsak magáért, hanem a világért” – írja. Flóra augusztus 3-án válaszol: „Tudnia kell, hogy nagyon becsülöm és szeretem magát.” A becsülöm szó nem volt-e sok Attilának? Szeptemberben, Ignotus Pál találkozik Flórával, megpróbálja rábeszélni, legyen Attila felesége. „Ha nem, az végzetes lehet ránézve. Öngyilkossági kísérletek, pszichózis, ez vár rá.” . . . „Nem tudom megítélni, mennyi volt a túlzás abban, amit Ignotus Pál mondott . . ., de úgy megrázott, olyan felelősségérzetet oltott belém, hogy – sokáig nem gyógyultam ki belőle, bár tudtam nem így van.” Flóra nem mond nemet, de azt hangsúlyozza, hogy Attilának egész életét át kellene rendezni. Olyan tennivalót kapjon, amit kitűnően is elvégezhetne, rádiónál, kiadónál, szerkesztőségben. Komolyan mondhatta ezt Flóra? Attilánál tett látogatása után, ahol meggyőződhetett róla, aminthogy ki is, akik ott találkoztunk vele, meg voltunk győződve, hogy Attila a kábítószerekkel, inzulinúrával való kezelés után, még a legjobb esetben is csak hosszú idő után lehetne munkaképes. Amit Flóra Ignotusnak mondott, azt Ignotus kifogásnak tekintette. Emlékszem, hogy számolt be annak idején erről a beszélgetésről. „Flóra nem szereti eléggé ahhoz, hogy vállalja az együttélést Attilával, akiről még Bak Róbert is azt mondta neki, hogy visszaesésre mindig lehet számítani nála”. Október 14-én Flóra kivételesen jó hangulatban találta Attilát. Azt hitte, „megtörtént a fordulat”, kifelé megy a betegségből. Amikor pedig 16-án megint fölkereste, akkor Flóra volt a zaklatott. Ugyanis közben ismét találkozott Illyés Gyulával, aki maga is „nagy lelki válságba került . . . Ifjúkori ábrándjainak megvalósulását nem remélve, feleségétől külön

élve, emberekben csalódottan, eddigi munkájának értékében kételkedve, munkakedvét, életkedvét elveszítve, eljutott ő is a legsötétebb gondolatokig.”

Első találkozásukkor, mondta Illyés, mintha fény hasított volna életuntségába. De mit érez ő, Flóra iránta? – kérdezte. „Rokonszenvet, mást nem lehetett” – írja Flóra. „Nős volt. Felesége szép, okos, hűséges. Én pedig azóta József Attilához ígérkeztem.”

Ígérkezett? Minden esetre Illyéssel abban állapotodnak meg, ő kettejüknek többet találkozniuk nem szabad. Honnét tudta meg Attila, hogy találkoztak? Vagy csak megérezte? Október 20-án tágra nyílt szemmel, mereven, szomorúan, a semmibe révedve fogadta Flórát s faggatta, mi van közte és Illyés Gyula között. A következő látogatása alkalmából megint csak erről kérdezte. „Szeret ő engem? És én őt? Majd meglátom, elválík a feleségétől és elvesz.” S aztán hátulról átfogja, majdnem megfojtja.

Október 31-én eljött a döntés pillanata. Attila szanatóriumi kezelése befejeződött. Mindent megpróbáltak rajta, amit abban az időben lehetett. Arra senki se gondolt, hogy elme-gyógyintézetbe vigyék. Az biztosan azonnali örületet jelentene. Így még megvolt a reménynek egy kis sugara valamennyiünkben, hogy még meggyógyulhat. Tehát két lehetőség maradt. Vagy Flóra rászánja magát, hogy magához vegye és ápolja, vagy Jolán nővéréhez kell küldeni Balatonszárszóra. Flóra megismételte már ismert érveit: „Először munkát adjanak neki.” Viszont Attilát a közlés, hogy Szárszóba kell mennie, rettenetes állapotba hozta: most már kétségtelen lett számára, hogy Flóra nem akar vele élni. És Flóra elbeszélése e ponton dosztojevszkis hangulatra vált. Attila hivatja Illyést. Vajon miért? Hogy tőle magától tudja meg, amit Flóra nem akar bevallani? De mielőtt bemegegy a szanatóriumba, Illyés Flórával akar beszélni. Mit mond neki? Hogy ő is belátja, hogy végzetessé válhatna Attilára, ha Flóra elszakadna tőle. Aztán bement Attilához. Hogy mi történt a két valaha jó barát között, azt Illyés naplójegyzeteiből idézi

Flóra: „Egy ölelés alatt minden a régi lett. Minden ellentétet feloldottunk, minden félreértést tisztáztunk. Mindketten könnyeztünk.” Többek közt azt is tisztázták, hogy Illyés a *Szolga* című versét nem Attiláról írta. (De mint Flóra írja, nem is e sorok írójáról, mint azt egyes jó-akarátú irodalomtörténészek írták.) Nem is lehetett a vers válasz József Attila *Egy költőre* című, valóban Illyés ellen írt versére, mert azt csak halála után közölte a Szép Szó.

Aztán jön a végkifejlet. Szárszó, ahová Attila egy borzalmas kétségbe esési roham után megy el. Flóra ott meglátogatja, olyan hangulatban és állapotban találja ő is, mint amilyenben én is utoljára láttam: teljes levertségben, reménytelenségben. És amit Ignotus Pál előre látott, bekövetkezett. És amit Attila előre látott, bekövetkezett.

Flóra beszámolójának őszinteségében nem lehet kételkedni. El kell hinni neki, hogy nyilván nemcsak sajnálatot érzett Attila iránt, nemcsak segíteni akart rajta, megmenteni próbálni, hanem rokonszenvezett is vele, mint mondja néha már-már el tudta képzelni, hogy együtt is élhetnének. De ki nem érti meg, hogy félt hozzámenni egy emberhez, akiről nehéz volt nem meglátni, hogy súlyosan, sőt valószínűleg menthetetlenül beteg. Másrészt a rendkívül szemérmes elbeszélésen is átüt, hogy Illyés Gyula iránti szerelme az egész Attila-periódus alatt benne élt Flórában s csupán erkölcsi érzése, kötelességtudata tartotta vissza, hogy ne őt válassza nyíltan. Másrészt Illyést is úgy mutatja be, mint aki búskomorságra hajlamos, segítségre szorul. De Flóra egész biztosan elég tisztán látta, hogy Illyés milyen alapvetően egészséges természet, hogy Illyésben ő talál majd támaszt. Viszont nevetéséges Flórát azzal vádolni, hogy a házasság vagy együttélés visszautasításával ő taszította Attilát az öngyilkosságba. Ahogy nevetéséges a legjobb barátjait vádolni, akik kiálltak érte, akik mellette voltak, akik megtették, amit tehettek segítségére. Hősi, de hiábavaló áldozat lett volna Flórától, ha akkor, 1937. október 31-én, összeköltözött volna Attilával. Talán egy-két hónappal elodázta volna az elkerülhetetlen

összeomlást. És kinek van joga Flóra szemére hányni, hogy ezt a szinte képtelen hősiességet nem vállalta? Attila már be volt az őriület és a halál Héttornyába zárva, onnét már senki sem, semmi sem menthette ki, aminthogy Hölderlint sem szabadíthatta ki senki a tübingeni Hét-tornyból.

Az utókor csak hálás lehet Flórának, hogy Attilának a magyar költészet néhány legszebb versét inspirálta s hogyha bizonyosságot és boldogságot nem is, de néha napján reményt tudott adni egy halálra ítélt, nagyon nagy költőnek és nagyon boldogtalan embernek.

FEJTŐ FERENC

AZ ÖRÖKSÉG DILEMMÁI

(ACZÉL GYÖRGY: ELVTÁRSUNK LUKÁCS GYÖRGY)

Elmúlt a centenárium, a róla szóló, munkásságát méltató publikációk „lefutottak”, a Lukács-recepció visszatért a normális – egyre csökkenő – fogyasztás és népszerűség szintjére. A róla szóló aktuális vitákat felváltotta a tudományos kutatás. Aczél György kötete nemcsak lezárja a centenáriumi megemlékezéseket, hanem rehabilitálja is azt a sajátos modell-szerepet, amelyet Lukács alakja jelentett a kommunista mozgalomban, és egy hosszú küzdelem kiemelkedő egyéniségeként rajzolja meg portréját – a nehéz korban. Számára, mint ahogy a mozgalmon belül világszerte, a Lukács körül felmerült viták és értékelések nem veszítettek aktualitásukból, nem halványodtak pusztán tudományos érdekű témákká. A tisztelgés több mint gesztus, az örökség politikai vállalása és nyitás egy szellemi értékeivel nagyvonalúan gazdálkodni tudó látásmód felé. Pontosabban: e nyitás két évtizedes tapasztalatainak immár nyílt, fogalmakban is megjeleníthető bemutatása – a lukácsi példán.

Lukács életpályája a maga rendkívüliségében is tipikus példája volt a mozgalom és filozófusa viszonyának a sztálini korszakban. „A tehetség jobboldali elhajlás” – szokta mondani Lukács e viszony alaphelyzetét jellemezve. Azaz